



Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историичар
Народни музеј Чачак

УДК: 316.75:725.945(497.11)"1918/1941"
725.945(497.11)"1918/1941":316.75

„ПАТРИОТСКИ” И „РЕАЛАН” ПРОСТОР : ПОДРУЧЈЕ ПЛАНИНЕ РУДНИК У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918-1941)

АПСТРАКТ: Планина Рудник и шира околина истишцани су током XIX и у првој половини XX века као посебан „пациотски простор” везан за важне догађаје у Првом и Другом српском устанку у процесу стварања идентитета нововековне српске државе и званичне репрезентативне културе сећања, „сакрализованог простора и изградње меморијских структура. Текст се бави „реалним” простором планине Рудник и околине у периоду између два светска рата, када истешено долази до „разбијања” ове предеоно целине у процесима модернизације, што је довело до истешеној „несианка” некадашње значаја Рудника у националној колективној свести.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: планина Рудник, патриотски простор, места сећања, модернизација, урбанизација

Људи имају потребу да живе унутар одређене територије са дефинисаним, прецизним контурама. Бескрајност и безгранично плаши и умањује наш степен њеног схватања, јер се без граница губи могућност сагледавања, доживљаја и изградње простора. Као и све друге људске творевине и границе су пролазне и несталне; оне умиру и „васкрсавају”, премештају се, бришу и неочекивано враћају, уобличавају нашу свест и духовне хоризонте, дају им облик и утичу на идентитет.¹

На простор, који границе „уоквирују”, утиче много променљивих чинилаца. Релеф свакако има одлучујућу „моћ”, јер повезује или раздваја људске заједнице како самим својим обликом и својствима, тако и симболиком. Један од најистакнутијих облика релефа свакако су и планине по којима су се читави предели вековима називали, као што је то случај и с Рудником. Природна средина свакако утиче на људе који је насељавају. Постоји раширено уверење (посебно у уметности) да на карактер

људи пресудну улогу има сама природа у којој живе, својеврстан „дух места”.²

Ако одређени простор посматрамо из угла географије, онда његова природна средина обухвата површину земље, хидрологију водених токова, флору и фауну, обрадиво тло и непосредну атмосферу изнад проучаваног подручја. Просторна организација човекове делатности сагледава се кроз процес настањивања и савлађивања простора, као и начин коришћења његових ресурса. Физичка обележја земљине површине имају важну, понекад и одлучујућу улогу при човековом настањивању тог простора. С друге стране, делатност људи, човекова индивидуалност, културно наслеђе и свесно доношење одлука мењају природне улове у складу с човековим потребама, хтећима и

¹ Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd, 2002, 9-10, 53-54, 112-113.

² Владимир Дворниковић, *Карактеролоија Југословена* (фототипско издање), Београд, 2000, 251-254; „Али, док човек поступно упознаје Европу, испробавајући вина и сиреве, и ступајући у контакт са људима из разних земаља, почиње да схвата како је онај пресудни фактор, који у највећој мери одређује неку културу, управо дух места. Као што ће неки виноград увек давати одређену сорту вина препознатљивих особина, тако ће и нека Шпанија, Италија или Грчка увек произвести исти тип културе – теловиће га у људским бићима на исти начин као и у пољском цвећу.” (Lorens Darel, *Dub mesta : pisma i eseji o putovanjima*, Čačak–Beograd, 2006, 111-112).

жељама. Насеље у коме људи живе од посебног је значаја, јер утиче на формирање схватања о свету, ограничава и усмерава културни развој. Људи формирају појмове о свом идентитету сходно простору у коме живе, стварајући осећај „припадања неком месту”.³

Јасно је да планине нису само облик рељефа, збир хладних стена, густих шума и голих литица. Географски подаци о надморској висини или дужини простирања представљају основне, али суштински готово бескорисне податке. Одређивање људског осећаја за простор који заузимају планине и исцртавање граница њиховог простирања, увек је несигуран и тежак посао, посебно ако га желимо испољити бележењем на карти или кроз навођење бројева и назива.⁴

Само ретке планине, а такав је био и Рудник све до почетка XIX века, могу бити и извориште важних река и природних богатстава (руда, дрвета, траве), што је од њих стварало центре развоја људских вештина, прилику за стицање зараде и угледа, места укрштања трговачких путева и подстицања размене, стварања могућности за превладавање заосталости и већитог сиромаштва.

Због свог изгледа, висине и усамљености коју стварају, планине имају и митску димензију. Планине су још у давној прошлости („с оне стране памћења”) доживљаване као света места на којима бораве богови, простор преко кога се успоставља директна веза између земље и неба. У питању је процес стварања категорија „светог простора” и „светог времена”, а пењање и успење симболизују „пут ка апсолутној стварности”. Као језгро светости планина је центар око којег се ствара уређени простор, тачка из које хаос почиње да се организује у свет. Због тога је она често постајала предмет посебног култа и готово да нема народа у који у периоду „природне” религије није знао за њега, укљу-

чујући и Србе. Епска поезија најбоље је сведочанство тог процеса.⁵

Поједине планине постају и саставни део „сакралне географије” у националној митској колективној свести. У питању је „свети језик” јединственог мита који омогућава уобличавање сложених, реално постојећих комплекса (као што је, на пример, Косово), које препознајемо у одредницама „српског етничког бића”, „српске идеје” и „српства” схваћеног као историјска духовна мисија са универзалним предзнаком у контексту српске колективне психе. Редовне манифестације, или поклоничка путовања, утврђују таква митска места у свим сферама јавног и приватног живота, тако да се ствара стање у којем „митови одређују стварност”.⁶

Природна својства простора имала су важност и у конституисању хришћанских „светих планина”, „светих гора” и „пустиња”. Живот монашких скупина на таквим местима био је посвећен молитвеном сагледавању Творца, организован у амбијенту који поседује све услове и атрибуте да буде „земаљска евокација раја” са посебним обележјима и садржајима како би монах-пустињак испунио свој основни циљ, а то је сакрализација простора коју он врши својом аскезом. У питању је сложен процес који је уобличио све важне пустиње и свете планине хришћанског света. Такво место је истовремено и сурово и лепо.⁷

³ Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Vrnjačka Banja, 1980, 11-25, 56; André Chastel, „Pojam baštine”, *Pogledi 3-4*, vol. 18, Split, 1988, 709-723; Мирјана Детелић, *Митски простор и етика*, Београд, 1992, 7-19, 57-83; Трајан Стојановић, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa*, Београд, 1997, 41-65; Мирча Елијаде, *Свето и профано* (друго, допуњено издање), Сремски Карловци–Нови Сад, 2003, 41-63; Julius Evola, *Razmišljanja o vrbovima : planinarenje kao metafora za duhovnu potragu*, Београд, 2004, 15-22.

⁶ Ивица Тодоровић, „Матерњи језик сакралне географије Срба – митска симболика Косова у контексту одређења српског идентитета и пројекције историјске судбине”, *Темајски зборник „Језик и народна традиција”, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. I*, Косовска Митровица, 2010, 363-379.

⁷ Даница Поповић, „Пештерни споменици у средњовековној Србији : резултати и правци истраживања”, *Гласник друштва конзервативора Србије 26*, Београд, 2002, 105-109; Даница Поповић „Дечанска пустиња у оквирима византијског и српског еремитског монаштва”, у: Даница Поповић, Бранислав Тодић, Душан Војводић, *Дечанска пустиња : скијови и келије манастира Дечана*, Београд, 2011, 163-221; Даница Поповић, „Монах–пустињак”, *Приватни живот у српским земљама средњег века* (Смиља Марјановић–Душа-

³ R. Dž. Džonson, „Geografija”, *Enciklopedija društvenih nauka, tom 1* (pr. Adam Kuper i Džesika Kuper), Београд, 2009, 411-421.

⁴ Brodel, Fernan, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, T. 1*, Београд–Podgorica, 2001, 27-53.

Планина Рудник и данас има активне манастире, а током средњег века и у османско доба било их је још више, с тим да је сам појам *Рудника* био далеко шири него данас.⁸ Због броја цркава и манастира на овом простору поједини савремени истраживачи (Миле Недељковић) Рудник називају „светом гором”, иако ова планина у средњем веку није имала такав статус.⁹

Ипак, Рудник у колективну свест није ушао као „света гора”, већ као посебан „патриотски простор” везан за догађаје из националне историје, независно од традиција православног хришћанства. Планина Рудник са најближом околином имала је заиста значајну улогу у прошлости Србије, од средњег века па све до стварања нововековне српске државе почетком XIX столећа. Локална традиција чувала је успомену на многе важне догађаје, а интелектуална елита деветнаестовековне Србије убличила је нову националну културу сећања у којој је Рудник имао посебно место. Јован Мишковић 1899. године истиче да је „Србија Пијемонт целог српства”, „Шумадија представник Србије, а њено је срце планина Рудник”, простор у коме су подигнута оба устанка (Орашац, Таково), одиграни први и одлучујући бојеви (Рудник, Љубић), формиране прве престонице (Топола, Црнућа), простор духовних и државних седишта (Враћевшница, Вољавча) „На томе обележеном простору живи прави представник српске расе, и по физиономији и стасу (лику и облику), и по говору, оделу, обичајима и по свему.”¹⁰

нић, Даница Поповић), Београд, 2004, 576-579; Даница Поповић, „Пустине и 'Свете горе' средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења”, *Зборник радова Византијолошког института XLIV*, Београд, 2007, 253, 257, 264-265.

⁸ Детаљан преглед цркви, манастира, црквшта и светих места на Руднику и широј околини погледати у монографији: Борисав Челиковић, *Рудничка светиљница*, Горњи Милановац, 1998.

⁹ Миле Недељковић, „Светиње и манастири у Рудничкој планини у Шумадији”, *Даница : српски народни илустрирани календар, део 1 (1994)*, Београд, 1994, 230-238; Бранко Ђупураија, „Миле Недељковић као истраживач друштвених, културних и етничких питања”, *Гласник Етнографског института САНУ LIX (2)*, Београд, 2011, 239-254.

¹⁰ Јован Мишковић, „Букуља и Венчац, географско историјска скица (са картицом и 5 слика)”, *Годишњаци Николе Чуйића, књ. 19*, Београд, 1899, 203-228; Овај и остале радове Јована Мишковића

И питању је било величање становника Шумадије (као најистакнутијих представника „динарског типа Срба”), од којих се стварао узор за целу нацију. Овај процес био је у директној вези са представом Кнежевине Србије као Пијемонта српства. Шумадија је према схватањима Јована Цвијића била „земља српске мисије”, а њени становници најбоље оличење високих психичких, моралних и телесних способности („згуснута снага свих српских земаља”).¹¹ Изношене су и симболичке паралеле између спаситеља света и спаситеља нације, јер се по аналогiji на Богородицу која је, надахнута Светим Духом, родила Исуса, истицало да је „китњаста и чаробна Шумадија родила Српског Милоша [Обреновића] – она је била мајка његова. Геније српски био је отац његов”. Читав руднички крај имао је статус својеврсне „свете земље”, а Милош Обреновић „мисије” нације који је рођен на планини Рудник.¹²

Читав простор око „поноситог Рудника” укључен је у званичну националну културу сећања половином XIX века, посебно у време кнеза Михаила Обреновића, када је планина Рудник стављена под посебну бригу државе, како би се спречило неконтрилисано уништавање шуме. У питању је био сложен процес стварања нове меморијске структуре нововековне Србије. Један од кључних појмова који се производи у процесу стварања идентитета модерних држава јесте и званична репрезентативна култура која своје отелотворење остварује и кроз „сакрализоване” простора, стварање места сећања, топоса који се истичу

погледати у: Јован Мишковић, *Опис Рудничког округа* (приредио и поговор написао Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2007.

¹¹ Јован Цвијић, *Антропоеографски списи. Сабрана дела, књ. 4* (ур. Михаило Малетић, Драгутин Ранковић), Београд, 1987, 76-78, 102-105, 114-189; Јован Цвијић, Иво Андрић, *О балканским психичким типовима* (текстове одабрао и поговор написао Петар Џацић), Београд, 1988, 38-39; Бојан Јовановић, *Карактерологија Срба*, Београд, 1992, 24, 46-53; 5-34; Миле Недељковић, *Закони о Шумадији*, Крагујевац, 1996; Слободан Јовановић, *Културни обрасци* (приредио Гојко Божовић), Београд, 2005, 19-20, 54-55; Мира Радојевић, *Научник и пољитика. Пољитичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 27-28.

¹² Наведено према: Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цветице : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој пољитици званичне репрезентативне културе*, Београд, 2012, 79, 242, 322, 326-327.

у процесу изградње меморијских структура. Просторне матрице меморисања прошлости обезбеђују заједничком сећању неопходну материјалну димензију. Модерне националне државе јасно и прецизно утврђују своје границе, а територија унутар њих сагледава се и приказује као „сакрализоване патриотски простор”. На тај начин ствара се нова „ментална географија” у којој се простори знаменитих догађаја производе у симболичне центре „патриотске религије – места сећања”. Они се посећују, описују, фотографишу и сликају, а масовна механичка репродукција ових вербално-визуелних информација све више доприноси њиховој популарности. Током овог процеса (везаног и за Србију у XIX и почетком XX века) народ се повезује с државом, владарем и династијом путем исказивања лојалности и поистовећивања са владајућом монархијском структуром. Један од основних задатака званичне репрезентативне културе је и унифицирање сећања на прошлост како би народ постао организовано „тело”. Овај процес има два паралелна тока, јер се с једне стране тежи потискивању и уједначавању регионалних разлика, а с друге се свесно и систематски производи нови заједнички идентитет, заснован на идеји народа физички и психички интегрисаног у нацију скупом заједничких веровања, понашања и интереса. Територија, попут народа, постаје кључна категорија државотворне идеје и производи се у „патриотски простор”, чије чување и одбрана постаје једна од основних обавеза.¹³

Име, географско простирање и државни назив Србије нису били јасно одређени ни у време самосталне државе у средњем веку, а током османског доба ови појмови додатно су замађени, али нису потпуно нестали из колективне свести. Крајем XVIII века свест о патриотском простору међу Србима у Османском царству била је слабо развијена. Није било другачије ни почетком XIX века, у време Првог и Другог српског устанка (1804-1813, 1815), а и када се помиње, овај појам је нејасан и не-

одређен. Томе је допринело слабљење, а потом и гашење Пећке патријаршије (1766), што је довело до потискивања њених верско-политичких програма заснованих на идеји територијалне цркве у чијем се средишту налазио култ српских средњовековних владара и њихових земаља. Почетком XIX века Београдски пашалук био је центар у коме је живео српски народ, а докле се заиста простирала Србија мало је ко знао. Државотворни простор Кнежевине Србије јасније се омеђава тек после 1830. године, када аутономна држава добија званични назив, чему је допринело и званично разграничавање са Османским царством озваничено уговорима. Тиме су потиснути регионални идентитети јер се почетком XIX века појам „Србије” скоро није ни помињао. Тек када се поставило питање организовања нове државе поново је „васкрсло” име „Србија” и то прво међу елитом тадашњег друштва која је водила устанак као производ директног утицаја Срба из Хабзбуршке монархије који су та схватања однеговали у XVIII веку.¹⁴

Планина Рудник са широм околином уздизана је током XIX столећа, па све до половине XX века, као посебан историјско-патриотски простор који својим меморијским топосима сведочи о пожељној славној прошлости. Сећање на овако протумачену прошлост подразумевало је и пропагирање њене важности и значаја у ширим националним оквирима. Обреновићи су комплекс Такова истицали као место стварања обновљене Србије и уздицања своје династије, али су истовремено цео руднички крај произвели у „простор сећања”, истичући значај Савинца, Црнуће и манастира Враћевшнице. Династија Карађорђевић је после преврата 1903. године почела да уздиже Тополу и Оплепац са друге стране планине Рудник као нову репрезентативу целину, ново

¹⁴ Стеван К. Павловић, *Србија : историја иза имена*, Београд, 2004, 51, 270; Радош Лушић, *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад, 2002, 17-35; Исти, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004, 41-45, 279-282; Исти, *Милан Обреновић : војвода, командант и саветник Рудничке нахије*, Горњи Милановац, 2006, 32; Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 58, 229.

¹³ Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 28, 269, 361, 389.

„место сећања” важно за уобличавање колективне свести целе српске, касније и југословенске нације.¹⁵

Због везаности Карађорђевића и Обреновића за простор око Рудника локални идентитет добио је улогу репрезентовања општег националног искуства. Престиж симболике планине Рудник потврђен је и у Првом светском рату, јер се Сувоборско-колубарска битка у јавности Југославије називала „Рудничка операција”. Приликом обележавања петнаестогодишњице Колубарске битке 4. децембра 1939. године у Горњем Милановцу је постављена спомен-плоча посвећена „Рудничкој операцији”. Њу је открио је генерал Наумовић, овлашћени изасланик Краља, а свечаности су присуствовали и високи црквени великодостојници, епископи Николај Велимировић и Иринеј Ђорђевић, као и „маса” света уз свечани ход „Рудничана”. Тада је истакнуто да је „Рудничка офанзива” заправо „нов важан историјски догађај који се догодио 100 година после Таковског устанка”.¹⁶ Подизање патриотских осећања организовано је у ратном окружењу у коме се налазила Краљевина Југославија, јер је Други светски рат почео три месеца раније (1. септембра 1939).

Независно од симболичке географије простора око планине Рудник, ова предеона целина имала је „реалан” историјски развитак у коме се уочавају многи процеси разбијања старог и стварања новог просторног јединства, локалних идентитета и њихове употребе и на регионалном и на општем националном нивоу. Вољом људи и њиховим многоструким деловањем у модерном друштву, створени су нови просторни оквири, границе и центри управљања. Званична репрезентативна култура није имала већег удела у овом процесу.

Регионални идентитет и предеона целина Рудника

Српско становништво које је живело на обронцима Рудника највећим делом населило се у другој половини XVIII века. Они су до почетка XIX века образовали групу под називом *Рудничани*, што је било заједничко име за све становнике шире подгорине ове планине све до средине XX века. Овај назив односио се пре свега на житеље Качерског, највећим делом и Таковског, а делимично Јасеничког и Гружанског среза. Опстајање овог назива и свести о припадности једном подручју темељили су се на некадашњем значају планине, иако је улога градског насеља Рудник nestала већ по окончању Другог српског устанка (1815). И сам назив *Руднички округ*, који је административно обједињавао већину ових мањих предеоних целина у једну територијалну јединицу са центром у Брусници, а затим и Горњем Милановцу, избрисан је после стварања Краљевине Југославије (1922).¹⁷

Ипак, назив је опстајао у колективној свести. Становници овог подручја обавезно би себе називали Рудничанима када се нађу изван свог родног краја, а тако су их звали и житељи околних подручја. Овај назив је, по запажањима етнолога Миленка Филиповића, имао не само значење „људи од Рудника”, већ је ова одредница у прошлости имала стварно значење за једну посебну „етничку” групу српског становништва образовану у подгорини планине Рудник. Када је Александар I Карађорђевић 1933. године посетио Горњи Милановац (варош надомак „гордог Рудника”, како је то краљ рекао), говор окупљеном народу започео је речима „Драги моји Рудничани...”¹⁸

¹⁵ Мирослав Тимотијевић, *н. г.*, 389, 440-443, 450-453.

¹⁶ Сл. Нешовић, „У славу 25-годишњице Рудничке офанзиве. Највећа ратна победа српске војске прослављена је свечано у Горњем Милановцу”, *Политика бр. 11319*, Београд, 4. децембар 1939, 5-6.

¹⁷ Витомир Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815–1995”, *Зборник радова Народне музеја XXXI*, Чачак, 2001, 53-91.

¹⁸ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд, 2002, 217; Најпотпунији антропогеографски преглед овог подручја погледати у раду: Миленко С. Филиповић, „Таково”, у: *Таково. Насеља и порекло становништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 7-319.

И сами Рудничани доживљавали су себе као саму „срж” српске нације. Становници Качерског среза истицали су велике заслуге за Србију због учешћа у Првом светском рату. Постојало је уверење „да они чине државу, да су је створили и да је верно чувају”, како је то забележио Јеремија Павловић. Стварне заслуге нису биле мале, јер је од 4.338 мобилисаних војника њих 2.254 изгубило живот у рату (51,9%). Сличне губитке имала су и друга подручја у околини. Континуитет ослободилачких борби XIX и почетка XX века симболично је материјализован кроз споменик изгнулим становницима насеља Рудник у ратовима 1912-1918. године у чије су подножје 1926. године свечано положене кости војводе Арсенија Ломе, војводе из Првог и Другог српског устанка.¹⁹

Зато је везаност становништва рудничког краја за династију Карађорђевић, коју су доживљавали као своје „најрођеније” Рудничане и Шумадинце, била веома изражена. Приликом сахране Петра I Карађорђевића на Опленцу (1921) масе света из овог краја долазиле су на испраћај свога владара („сељачког краља”), чији су ковчег у крипту пренели људи из околине Тополе (двадесет старих и двадесет младих Шумадинаца).²⁰

Освећење цркве Св. Ђорђа на Опленцу, задужбине и маузолеја династије Карађорђевић, обављено је 8. септембра 1930. године. Том приликом у крипту су положене кости војда Карађорђа, а у цркву смештена три барјака из Првог српског устанка и пуковске заставе (58 укупно) победоносне српске војске из Првог светског рата. На тај начин симболично су повезани догађаји из 1804. и 1914-1918. године, историјска збивања која су довела до

ослобођења и уједињења Југославије заслугом „маленог српског народа”. Свечаности су присуствовали краљ Александар I Карађорђевић, цела краљевска породица, влада, војска, патријарх са епископима и народ Шумадије, посебно из Јасенице и Лепенице. На свечаност је дошло пуно људи и са Рудника, из Горњег Милановца, Чачка и Крагујевца. Најугледнији сељаци из Јасенице и Лепенице чинили су са гардистима шпалир кроз који су прошли сви који су присуствовали свечаности. Сељаци су сатима чекали у реду да би целивали мермерни саркофаг у који су смештене кости војда Карађорђа. Краљ Александар је два дана пре свечаности на Опленцу уручио нове југословенске пуковске заставе својој војсци на Бањици у Београду, да би се у наредним данима широм Југославије организовале свечаности пријема нових барјака.²¹

На великој прослави 129-годишњице Првог српског устанка, на Сретење 15. фебруара 1933. године, поред краља Александра I Карађорђевића учествовали су и становници Шумадије. Већ 1922. године одлучено је да се место устанка обележи спомен-школом у Орашцу. Зидане је почело 1927, а завршено 1931. године, по пројекту архитекте Петра Гаџића. И на овој свечаности су сељаци из подгорине Рудника узели масовно учешће.²²

Током 1933. и 1934. године Александар I Карађорђевић плански је највећим делом обишао Србију и све оне области у Југославији које је сматрао српским. Краљ је, мимо свог обичаја, током посета обавезно говорио окупљеном свету. Обраћања је усмеравао према борбеној традицији српског народа и његовом доприносу националном ослобођењу, привредном и културном развоју земље.²³

Један од првих изабраних важних градова био је и Горњи Милановац, средиште Руднич-

¹⁹ Јеремија М. Павловић, „Качер и Качерци”, у: *Качер. Насеља, историјско-географски преглед* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 139-179; За развој насеља Рудник и околине погледати следеће публикације: Момчило Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971; Милорад Милосављевић, *Рудник у борби за слободу*, Горњи Милановац, 1976; Милош М. Јовановић, *У крилу Јасенице*, Београд, 1999; Драган Милошевић, *Рудничка хроника* (пр. Радован Караулић), Горњи Милановац, 2005.

²⁰ „Сутрашњи спровод”, *Полијтика бр. 4786*, Београд, 21. август 1921, 2; „Од Београда до Опленца”, *Полијтика, бр. 4788*, Београд, 23. август 1921, 1.

²¹ „Велике свечаности на Опленцу”, *Полијтика бр. 8024*, Београд, 8. септембар 1930, 1-3; „Кости војда Карађорђа пренесене на Опленца”, *Полијтика бр. 8025*, Београд, 9. септембар 1930, 1-4.

²² „Њ. В. Краљ о значају Шумадије”, *Полијтика бр. 8896*, Београд, 16. фебруар 1933, 1-2.

²³ Бранислав Глигоријевић, *н. г.*, 217.

ког краја, који је краљ посетио 7. маја 1933. године и у свом говору подсетио на офанзиву српске војске вођену на Руднику у Првом светском рату у којој се видело какву „огромну моралну снагу може имати наш народ у одбрани своје слободе и свога огњишта”. Горњи Милановац је представљао симболично „национално средиште” у коме је краљ истицао допринос Рудничана за ослобођење земље: „Ви који сте, бранећи себе и националну слободу, вечно живели на пушци и мачу, заслужили сте да у великој националној држави почнете развијати своје способности у правцу пуног културног и привредног напретка.” Масовна окупљања народа у свим местима која је посећивао, уз стално извештавање штампе о овим догађајима, послужили су краљу да на изворима српске традиције и духовности оствари што веће јединство српског народа.²⁴

Убиство краља Александра I Карађорђевића 1934. године имало је спонтани излив народне жалости целе Србије. На дан сахране, 18. октобра 1934. године, становници Београда су клечећи на улицама испратили краљев ковчег. То се поновило од Младеновца до Тополе, где је народ на коленима сачекивао пролазак аутомобила с посмртним остацима. На Опленцу се тискало 50.000 људи, углавном сељака, који су тамо стигли пешке да би одали последњу пошту свом владару чијој сахрани су присуствовали високи представници многих европских држава. До тада није забележено да су масе народа тако спонтано и јавно исказивале свој бол. Сељаци су га жалили као некога веома блиског, као свог домаћина. Маса света из околине Чачка и Такова пешке је прошла преко Рудника да би присуствовала сахрани на Опленцу.²⁵

Значај Рудника у првој половини XX века био је такав да су се и људи који уопште нису

рођени у близини ове планине у јавности представљали као *Рудничани*. Карактеристичан је случај правника, политичара и министра Милорада Драшковића, првака Самосталне радикалне, а касније и Демократске странке, рођеног у селу Полому, за које се у тадашњој Србији сматрало да се налази „испод Рудника”, иако се Полом заправо налази на планини Суворору, тачније обронцима Рајца. За Драшковића се наводило да је „чистокрвни Шумадинац”, јер „Ор’о гнездо врх тимора вије”. Истицано је да се само са „наших високих и плећатих планина уочавају широки видици, кадри изазвати, створити и оснажити најлепше осећање људско: љубав према слободи. Рудник је био створен за то. Он је на својим недрима и могао однихати две династије [...] са њега се види и осећа цела Шумадија”. Појам Рудника био је таквог значаја, али и просторне ширине, да су и становници околних планина могли себе да убрајају у *Рудничане*. „Јуначка Шумадија” била је и у свести Хрвата центар српске нације, а многи политичари или истакнути интелектуалци радо су у међуратном периоду истицали да потичу са овог простора, што су им као посебан „квалитет” уважавали биографи и посматрачи из других крајева у којима живи српски народ.²⁶

Престиж симболике Рудника био је веома раширен, тако да је и пуковник Драгољуб Дража Михаиловић почетком маја 1941. године планирао да се стационира на овој планини, центру Шумадије, а не на Равној Гори по којој је касније цео четнички покрет у Другом светском рату добио име.²⁷ Тако је настао нови „равногорски мит” који се није везивао за Рудник. Зато је окупациона, квислиншка влада у служби Немаца присвојила појам Рудника. Милан Недић се у пропаганди представљао као наследник српске националне традиције, симбола и вредности самосталне српске државе, посебно Милоша Обреновића. Тако је и

²⁴ „Њ. В. Краљ на освешћењу нове школе у Горњем Милановцу”, *Политика* бр. 8973, Београд, 8. мај 1933, 3.

²⁵ „Свог великог сина, вождовог праука дочекала је Шумадија на коленима”, *Политика* бр. 9491, Београд, 19. октобар 1934, 13-16; Немања Милошевић, „Од Марсеља до Опленца : пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934”, *Годишњак за друштвени историју*, св. 1/3, Београд, 2003, 141-169.

²⁶ Мира Радојевић, н. д., 25-28; И. Комненовић, „Драшковић, Милорад”, *Српски биографски речник 3* (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2007, 405-406.

²⁷ Коста Николић, *Историја равногорској покрета 1*, Београд, 1999, 44-47.

новинска агенција „Авала” (симбол југословенства због Мештровићевог споменика „Незнамом јунаку”), током окупације преименована у „Рудник”.²⁸

Рудник је дуго опстајао у колективној свести као снажан симбол, иако се његово становништво после ослобођења од Турака све више насељавало у долинама на погоднија места за живот, отворенија за комуникацију на којима настају и прве вароши у овом подручју. Јединство некадашње групе постепено је нестајало. Јачање вароши условиће разградњу некадашње предеоне целине и стварање нових локалних идентитета који ће се назвати по новим административним и привредно-саобраћајним центрима – градовима. Уколико је варош већа, то је њен утицај снажнији, укључујући и давање имена околном подручју. Административно-територијално устројство и називи у унутрашњој подели земље били су последица промена насталих на самом терену (кретање становништва, успостављање нових саобраћајница, раст градова као економских и управних центара).

Руднички крај у најширем погледу броји 55 насеља у данашњим општинама Горњи Милановац, Крагујевац, Топола, Аранђеловац и Љиг. Иако је овај простор раздробљен у пет општина, он је почетком XIX века представљао целину. Изузев села у југоисточној подгорини планине, остала су се налазила у оквиру две кнежине Рудничке нахије: Качерској и Лазићевој (која од 1823. године носи назив Брусничка, по истоименом селу у коме је био и центар целе Рудничке нахије). Качерска кнежина имала је средиште најпре у селу Блазнави, а затим у насељу Рудник (1830), два пута разараном како се у њега не би вратили Турци (1804, 1815). Рудник ће остати административни центар Качерског среза све до 1941. године, када су га разрушили и спалили Немци. Тако је тек насилним путем уништен стари

центар целе области која је по планини Рудник вековима носила своје име.²⁹

Био је то велики простор који је обухватао територије од реке Оњег на северу до Западне Мораве на југу, од Каблара и Сувобора на западу до Буковице и Котленика на истоку. Ова административно-територијална подела настала у османско доба имала је корене у поделама на жупе у српској средњовековној држави. Територијални опсег средњовековне жупе Морава, према истраживањима Гордане Томовић, највећим делом подударно се са османском Рудничком нахијом.³⁰ Западно од овог подручја током средњег века налазила се жупа Црна Гора, која је током османског периода носила име Кара Даг (турски превод речи Црна Гора). Тек 1884. године срез Црна Гора мења име у Таковски.³¹

Стари систем унутрашњих граница реорганизује се после ослобођења од Турака почетком XIX века и прилагођава потребама аутономне кнежевине Србије, која ствара своја управна средишта и нове административне јединице. Кнежине мењају назив у капетаније (1830), а недуго затим у срезове (1835). Нахије су 1834. године преименоване у окружја. Територијални распоред села у срезове измениће се тек у другој половини XX века, када се успостављају нова административна подела, бришу границе старих срезова и стварају нове поделе на општине образоване око градова и вароши.³²

²⁹ Витомир Василић, *н. г.*, 53-91.

³⁰ Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава”, *Руго Павле Карановац Краљево*, Београд – Краљево, 2000, 33-45.

³¹ Драгољуб М. Павловић, „Средњовековне жупе у западном Поморављу”, *Зборник радова Народне музеја Х, Чачак*, 1980, 51-71; Александар Лома, „Загорје Стефана Белмужевића. Куда је Јанко бежао са Косова”, *Зборник историјског музеја Србије 23*, Београд, 1986, 13-24; Сима Ђирковић, „Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја”, *Ваљево – историјанак и усипон глаској средњих века* (ур. Симиша Бранковић), Ваљево, 1994, 59-77.

³² За детаље о административно-територијалној подели и локалној самоуправи у Србији током XIX века погледајте публикације: *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године*, Београд, 1955; Мирослав Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе : од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд, 2011.

²⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 145, 220-222.

Име и границе Рудничког округа са мањим прекидима (1834-1838, 1890-1902) допирале су до Западне Мораве све до 1922. године, када су установљене нове административне јединице – области. Управо тада нестало је и назив Руднички округ. Суштински, некадашња територијална подела и даље је обухватала пределе од Оњега до Западне Мораве у саставу Шумадијске области (1922-1929), настале спајањем некадашњег Рудничког и Крагујевачког округа. Ипак, центар области био је у Крагујевцу, а не у Горњем Милановцу. Тек 1929. године, када је територија Краљевине Југославије подељена на бановине, Руднички крај је, са највећим делом Шумадије, прикључен Дунавској бановини са центром у Новом Саду. Ова подела остала је важећа до разбијања Краљевине Југославије 1941. године. Током окупације Недићева влада поново је образовала округ са центром у Крагујевцу (1942-1944) у који је ушао Таковски, док је Качерски срез припао Ваљевском округу. Тако је први пут дошло до раздвајања ова два среза.³³

Све ове поделе биле су резултат више-струких деловања централне државне власти, насталих у складу са потребама и пројекцијама развоја, што је условљавало стварање већих или мањих административно-територијалних јединица. Читав XIX век прошао је без великих измена. Подручје око Рудника било је изразито сеоско, прави градови нису постојали, а варошице су се полако уздизале у права урбана насеља. И данас у овом подручју, осим Горњег Милановца и Љига, нема градова.

Град, као центар свих промена модерног доба, пројектује у простору читаво друштво: структуру, институције, вредности („отисак” друштва у простору).³⁴ Историја рудничког краја у XX веку преламала се преко његових варошица, које су биле средишта свих важнијих збивања, за разлику од епских подухвата током стварања нововековне српске државе почетком

XIX века када је сеоско становништво имало одлучујућу улогу у свим великим историјским збивањима.

Уздизање вароши и „разбијање” предеоне целине око планине Рудник (1918–1941)

Разарање насеља Рудник у Првом и Другом српском устанку онемогућило је повратак Турака у ово место. То је условило да Турци центар нахије по пропасти Првог српског устанка образују у Брусници (1813), која је и после њиховог одласка остала нахијско средиште. Са подизањем потпуно нове вароши Деспотовице (1853), која убрзо мења име у Горњи Милановац (1859), ствара се нови урбани центар са важном улогом средишта административног подручја који ће у другој половини XX века наденути име и околном подручју.

Друге вароши нису имале такав развој и снагу. Белановица је 1904. године добила статус вароши, али није успела да се економски уздигне, нити је централна власт ово место одредила за средиште Качерског среза. Љиг се тек 1919. одвојио од села Гукоша, а статус вароши добио 1922. године. Пролазак железничке пруге од Београда према Горњем Милановцу и даље према Чачку (1922) омогућио је бржи развој, а у другој половини XX века и уздизање Љига до општинског средишта. Страгари су такође 1922. године добили статус вароши и имали традицију индустријске производње (барутана), али је близина већих урбаних центара (Аранђеловац, Топола, Крагујевац) зауставила развој овог насеља. Слично је било са Јарменовцима и Шаторњом (никада нису имали ранг вароши), па и самим насељем Рудник на истоименој планини, средиштем Качерског среза.

Због брдовитог терена испресецаног рекама и потоцима, лоших саобраћајница, прилаз

³³ Витомир Васић, *н. г.*, 53-91.

³⁴ Anri Lefevr, „Grad i urbano”, *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, 165-170.

варошици Рудник, административном центру Качерског среза, био је веома отежан. Рудник је по традицији био среско место још у првој половини XIX века, а налазио се на самом источном делу среза. Да би се дошло до Рудника требало је прећи двадесетак километара и то по брдском и планинском терену без путева. Качерци су били више упућени ка неким другим градским центрима и областима (Ваљево, Шумадијској Колубари, Таковском срезу, Крагујевачкој Јасеници), него свом среском месту – Руднику. Такво стање изазивало је нерасположење, па и мржњу сељака из удаљених крајева Качерског среза, који су Рудничане звали „назор варошани”. На Рудник су ишли само кад морају, а то је по правилу било само ако их позову власти.³⁵

Читав руднички крај, па и само насеље Рудник, били су на почетку XX века изразито пољопривредно подручје, завичај сиромашних сељака малих поседа. Експлоатација руда могла је да покрене економију, омогући развој и уздизање градова, првенствено самог Рудника, коме би се на тај начин повратили некадашњи значај и „природни гравитациони утицај” на околна села и шире подручје Рудничког краја.

Рударство на Руднику обновљено је у периоду 1865-1868. године, али озбиљнија ископавања не почињу све до 1890. године. Рударски инжењер Миша Михаиловић, власник предузећа „Качерски рудници”, добио је 1894. године 40-годишњу концесију за ископавања руде (217 рудних поља) и сечу шуме. Експлоатација није била интензивна због недостатка новца и нових технологија неопходних да се из „сиромашних” налазишта добије што већи проценат концентрата руде. Инжењер Михаиловић је, осим искоришћавања природних богатстава планине Рудник, пошумљавао планину, нарочито пределе око Љубичевца и Страгара где

је 1891. године страдало око 180.000 стабала у великој олуји која је погодила планину.³⁶

Аустријанци су током окупације (1915-1918) успешно покренули вађење руде, подстакнути војним потребама када економичност уступа место ургентним ратним захтевима. Експлоатација налазишта није настављена у међуратном периоду, као ни током немачке окупације у Другом светском рату. Развој Рудника у периоду 1918-1941. године темељио се на сасвим другим привредним делатностима. По ослобођењу 1918. године поново је успостављена среска власт, са радом су почела и надлештва, што је утицало да насеље постане „живахније”. Већи број становника са осигураним државним примањима, као и редован долазак становника околних подручја у насеље Рудник као среско место, условили су отварање трговачких и занатских радњи, кафана, зидање нових кућа. Нешто више цене пољопривредних производа до 1929. године унеле су економску динамику у варошицу и околна села.

Због погодних климатских особина планина Рудник привлачила је посетиоце још пре Првог светског рата, укључујући и многе угледне људе. Рудник је важио за „ваздушну бању” у коју је већина долазила због одмора, а мањи део посетилаца због лечења туберкулозе. Странци су хтели да подижу хотеле за смештај болесника на Руднику и пре Првог светског рата.

³⁶ За развој насеља Рудник и важнијих околних насеља погледајте следеће публикације: Божидар Крстић, *Државна баруџана у Сјрајарима*, Београд, 1897; Момчило Р. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд, 1971; Милорад Милосављевић, *Рудник у борби за слободу*, Горњи Милановац, 1976; Александар Стаматовић, „Војни производни погони : прва савремена индустрија у Србији : (1804-1878)”, *ПИНУС записи* 6/1997, Београд, 1997; Милош М. Јовановић, *У крилу Јасенице*, Београд, 1999; Миодраг Перкић, *Босуша село у Качеру*, Аранђеловац, 2001; Миодраг Перкић, *Драјло село у Качеру*, Београд-Аранђеловац-Горњи Милановац, 2004; Драган Милошевић, *Рудничка хроника* (пр. Радован Караулић), Горњи Милановац, 2005; Боривоје М. Дробњаковић, „Јасеница”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 7-239; Јеремија М. Павловић, „Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 275-555; Милисав Лутовац, „Привредно-географска карактеристика слива Јасенице”, у: *Јасеница. Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, 669-742; Драгољуб Б. Милановић, *Сјрајари и његово уже подручје*, Београд, 2011.

³⁵ Јеремија М. Павловић, „Качер и Качерци”, у: Качер. *Насеља, њорекло сјановништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 139-179.

Међутим, Рудничани нису дали дозволу за такву инвестицију, као што нису пристали ни да Миша Михаиловић (концесионар ископавања руде) у самом насељу подигне канцеларије.

Тај приступ измењен је у периоду између два светска рата, тако да је Рудник у том периоду имао око 1.000 регистрованих туриста годишње. Гости су добро плаћали услуге смештаја и хране. Но, због слабих хигијенских навика и опште непросвећености, многи мештани су заражени туберкулозом, потпуно несвесни опасности блиског контакта са болесницима.

Рудник је почео да привлачи скијаше и планинаре. Основано је и *Друштво за улејшавање Рудника*. Живот је делимично побољшан, али варошица није знатније економски ојачала. На микроплану дошло је до великих промена. Сељаци су почели да зидају куће од цигле, подижу нужнике, набављају кревете за спавање, а све више пажње поклањало се и одевању. Снажан земљотрес из 1927. године, чији је епицентар управо био на Руднику, нанео је значајну материјалну штету насељу.

Према административној подели Краљевине Југославије из 1929. године варошица Рудник и Качерски срез нашли су се на самом југу Дунавске бановине и то као најнеразвијенија област. То је условило да се повећа финансијска помоћ за унапређење разних привредних грана, највише преко локалне Пољопривредне подружнице (сточарство, воћарство, сушење шљива). Улагања нису дала веће економске ефекте због ниских цена пољопривредних производа, мада су унапредила саму делатност.

Већи економски значај имало је отварање каменолома (1931). Поред домаће радне снаге запошљавани су и радници са стране, што је додатно условило да се повећа број трговина, угоститељских објеката и занатских радњи.

Ипак, туризам је имао најзначајнију улогу. Рудник је постао излетиште за имућније појединце, махом из Београда и Војводине, који су све више зидали vile за одмор. Први такав објекат подигао је 1932. године Милорад Не-

дељковић, директор Поштанске штедионице из Београда. Vиле су убрзо почели да граде и многи други богаташи из Београда (предузимачи, министри, високи чиновници, рентијери). Подигнут је и Планинарски дом (1937).

Рудник је 1939. године добио и Срески суд, заправо још неколико добро плаћених државних службеника, што је додатно повећало живост насеља. Преко Рудника се и даље протезао главни пут од Београда према долини Западне Мораве, а железничка пруга је 1922. године прошла кроз Бољковце и Горњи Милановац. Ипак, све то није било довољно да се оформи значајнији град, јер је Рудник између два светска рата имао само око 1.000 сталних становника. Немци су током сламања устанка у јесен 1941. године бомбардовали и спалили насеље, уништавајући сам зачетак модерне урбане структуре.

Сличан развој имали су и Страгари на источним обронцима планине, село које је 1922. године добило статус варошице. Насеље је формирано у подгорини Рудника, на заравни рашчлањеној рекама. У доњем току реке Сребрнице образовала се „варошица” са школом, судницом и дућанима. Пошту и амбуланту добили су 1922, а основну школу 1937. године. У долини Сребрнице некада се налазила државна барутана основана још 1806, која је рад обновила 1837. године. Барутана је са околним грађевинама стварала утисак о Страгарима као „малом индустријском граду”. Међутим, барутана је 1893. године престала са радом, када је у Обилићеву код Крушевца саграђено ново, модерније постројење. Погонска енергија за барутану у Страгарима били су бројни водотокови коришћени и за покретање многих воденица и ваљарица (производња сукна). Пошто се насеље налазило и на раскрсници локалних путева (за Горњу Гужу, Јасеницу и Рудник), Страгари су били право средиште целог краја, место у коме се организовао откуп

пољопривредних производа, отварале механе, трговине и занатске радње.³⁷

У Страгарима се налази и један од највећих рудника азбеста у Европи, са изузетно високим процентом квалитетне руде (10%). Рудник је отворио предузимач Душан Михаиловић 1922. године. Азбест пре Другог светског рата није имао широку примену, па је и експлоатација ове руде била на ниском нивоу. У Страгарима су постојале мале радионице за израду црепуља у којима се пекао хлеб. Тек седамдесетих година XX века утврђено је канцерогено дејство азбеста.

У непосредној близини Страгара смештени су и манастири Благовештење и Вољавча поред кога је 1928. године отворени бања и каптиран извор минералне воде, што је целом крају отварао перспективу развоја туризма. Крајем тридесетих година XX века успостављена је и редовна аутобуска линија са Крагујевцом.

Међутим, иако су имали више житеља него Аранђеловац, а скоро као Топола (преко 2.000), Страгари нису остварили развој. Уздицање градских центара у околини, посебно Тополе и Крагујевца (средишта среске и окружне управе), као и удаљеност од важнијих саобраћајница, условили су да ова варошица има отежан развој. Немци су га 1943. године спалили, што је додатно отежало напрдак насеља.

Неуспешан развој имала је и Белановица, са статусом варошице од 1904. године, када се насеље издваја из Калањеваца. Иако се налазила у самом центру Качерског среза, варошица није одређена да буде управно средиште. То је делимично узроковано и чињеницом да је Белановица увек имала периферан положај у односу на важније путне правце. Железничка пруга била је удаљена око 16 километара, а Аранђеловац, Лазаревац и Рудник око 20 километара и то по лошим друмовима. Све до 1906. године, када је Белановица спојена са

долином Колубаре, није ни било добрих саобраћајница.³⁸

Насеље се развијало поред цркве и школе, а захваљујући добијању статуса варошице, „испословано” заслугом Радомира Раке Мирића, посланика Народне Радикалне Странке из Калањеваца, отварале су се и трговачке и занатлијске радње, добијени су пошта и телеграф, а доселили су се и малобројни државни чиновници. Насеље је имало једва око 200 становника, недовољно за озбиљнији развој. Између два светска рата Белановица није успела да напредује, већ је остала учаурена у природној привреди, без саобраћајних повезивања и перспективе напретка. Одређени предуслови за развој ипак су постојали, јер је насеље добило урбанистички план 1911, а водовод 1926. године. Отворено је јавно купатило и подигнута спомен-чесма у знак сећања на изгинуле у Првом светском рату. Већ 1934. године из Београда се у Белановицу шаљу сиромашна деца на одмор, за чији је смештај 1940. године подигнута и велика зграда.

Белановица је после спаљивања Рудника 1941. постала и среско место за Качерски срез, али је тај статус изгубила 1947. године у корист Љига. То је одредило и даљу судбину насеља и његово вишедеценијско таворење.

Варошице овог типа напредовале су у доба када су жито, стока и воће били на цени. Опадањем вредности земљорадничких у односу на фабричке производе почиње њихово назадовање. Боље су се одржале варошице одређене за административна средишта, посебно ако су се налазила на железничкој прузи. Такав развој имао је Љиг који је статус варошице стекао 1922. године.³⁹

³⁸ Момчило Радовановић, Миодраг Јаћимовић, *Белановица*, Белановица, 1974; Олга Савић, „Белановица”, *Зборник радова Географској инститиуи „Јован Цвијић”*, 25, САНУ, Београд, 1974, 211-238; Миодраг Јаћимовић, „Белановица (настанак и развој)”, *Колубара: велики народни календар за пресейуину 1992. јодину*, Ваљево, 1991, 71-75.

³⁹ Олга Савић, „Љиг: природни и друштвени услови развоја”, *Зборник радова Географској инститиуи „Јован Цвијић”*, 24, САНУ, Београд, 1972, 225-272; Рамила Милетић, „Просторно-развојна обележја индустрије у општини Љиг”, *Зборник радова Географској*

³⁷ Драгољуб Милановић, „Страгари : прилог проучавању рударско-индустријских насеља у Шумадији”, *Гласник Српској географској друштва*; св. XLVI, бр. 2, Београд, 1966, 153-167.

На развој Љига директно је утицао пролазак железничке пруге, али и удаљеност од других градова, тако да је било „природно” да се оформи градско средиште унутар једне простране територије на самом западном делу Качерског среза. Све до међуратног периода економски утицај Београда и Шапца, изостанак добрих путева, као и административно средиште целог краја смештено на планини Рудник, били су довољно снажни да ометају стварање градских средишта на овом подручју.

Љиг је почео да се развија као друмско насеље са општинском судницом, школом, неколико дућана и занатских радњи. „Заселак” Љиг у оквиру села Гукоша служио је и као станица за путнике и кириције, у коју се све више досељавало и околно становништво. Пруга до Љига стиже 1917, а повезивање са Горњим Милановцем и Чачком успостављено је 1922. године. Тако је насеље добило важну саобраћајну функцију, постајући гравитациони центар за Качерски срез, иако је административно средиште још увек било на Руднику. Љиг је у међуратном периоду добио и регулациони план, право на одржавање вашара и пијаце. Све је то условило да варош постане најважније место за допремање пољопривредних производа из околних рудничких и колубарских села, чиме је преузело важну економску улогу. Основна школа отворена је 1907, Радничка 1928, док је здравствена станица формирана 1930. године. Међутим, Љиг је 1931. године имао само 460 становника, тако да још увек није био довољно снажно насеље да преузме многе важне улоге средишта целог подручја.

Улогу стварног центра Рудничког краја потпуно је преузео Горњи Милановац, ново насеље настало планским деловањем централне власти, чији је опстанак и развој помаган вели-

ким државним инвестицијама. Због „тескобе” у којој се налазила „варошица” у Брусници, није био могућ физички преображај овог села у прави град и преузимање свих функција средског и окружног места. Већ тридесетих година XIX века покрећу се планови о премештању управног средишта на потпуно нову локацију. Један од предлога био је и да се нови град подигне у Мајдану, у подгорини Рудника. Ипак, изабрано је *Дивље њоље*, нешто удаљеније место од планине, на коме је по унапред донетом урбанистичком плану почело подизање новог града, са свим функцијама административног средишта Рудничког округа. Варош, под именом Деспотовица, почела је да се гради 1853. године уз директну помоћ кнеза Александра Карађорђевића, да би доласком Обреновића променила име у Горњи Милановац (1859), по војводи Милану Обреновићу из Првог српског устанка.⁴⁰

На развој Горњег Милановца значајну улогу имало је смештање великог гарнизона војске, са скоро 500 официра, подофицира и војника, у време када је варош имала једва преко 2.000 житеља (1890 – 2.375; 1900 – 2.836; 1910 – 2.122). Тиме је обезбеђено довољно велико унутрашње градско тржиште за многе производе, што је омогућило и развој многих других делатности као што су просвета и култура.

Симболика средишта Рудничког краја није се завршавала само на административним функцијама вароши. Најдужа улица у Горњем Милановцу носила је назив Радничка све до 1935. године, када је променила назив у Краља Александра Карађорђевића. Недељни листови имали су у називу атрибут *руднички*, што је упућивало на традицију и колективно сећање које је Горњи Милановац преузео.

Град је већ крајем XIX века постао културно средиште са штампаријом, издавачком делат-

инстипијуџа „Јован Цвијић” 55, САНУ, Београд, 2006, 143-164; Мирчета Вемић, „Постанак и развој насеља Љиг и Белановица”, *Зборник радова Географској инстипијуџа „Јован Цвијић” 55*, САНУ, Београд, 2006, 87-103; Сребрица Кнежевић, Милка Јовановић, „Јарменовци”, у: *Качер. Насеља, орекло сџановнишћива, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 381-529; Боривоје Дробњаковић, „Варошица Љиг”, у: *Качер. Насеља, њорекло сџановнишћива, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2010, 531-536.

⁴⁰ Живадин М. Стефановић, *Постџанак и развој Горњег Милановца*, Горњи Милановац, 1968; Миломир Глишић, Александар Лазаревић, Радмило Лале Мандић, Мирослав Лаф Марковић, Миодраг Ристић, *Сџџари Милановац (друго, доџуњено издање)*, Горњи Милановац, 1995.

ношћу, певачким друштвом, спортским и женским организацијама. Недељни листови су са повременим прекидима излазили све до 1941. године. Горњи Милановац је имао основну школу и гимназију, бројне наставнике и официре, чиновнике у Среском и Окружном начелству, окружну болницу. Иако никада није имао велики број становника (око 2.500 између два светска рата), био је то град у коме су израсли интелектуалци и уметници попут браће Настасијевића или Драгише Васића. Заправо, Горњи Милановац је био најмање окружно место у Србији које је директном државном интервенцијом постало регионално средиште највећег дела Рудничког краја. За бројне установе подигнуте су репрезентативне зграде, тако да је град, осим узорне урбанистичке уређености, одавао и утисак архитектонског склада и планског развоја, нетипичног за већи део Србије. Током Првог светског рата велики број житеља изгубио је живот у борбама и заробљеништву, али само насеље није разорено.

После ослобођења Горњи Милановац је задржао статус окружне вароши све до 1922. године, што је помогло опоравку економије тешко погођене људским губицима и пљачком окупатора. Град је после повезивања железничком пругом са Београдом и Чачком (1922) постао и место трговине пољопривредним производима, посебно сувим шљивама – на цени су нарочито биле шљиве из Горње Црнуће извожене далеко ван граница Југославије. Локалне банке отварају се већ 1885. године, обезбеђујући финансирање трговине и занатства, што заправо говори о повећаним токовима новца и развоју насеља. Осим фабрике ратлука, бомбона, чоколаде и других слаткиша отворене 1922. године (симболичног назива *Рудник*), Горњи Милановац није имао индустријско постројење све до 1937. године, када је отворена још једна фабрика слаткиша (*Шумагија*).

Насеље је још 1860. године имало телеграф, електричну енергију добили су 1921, а убрзо и телефонску линију, једину у целом срезу све до средине тридесетих година XX века.

Земљотрес из 1927. године нанео је велику штету, многе зграде су оштећене, а поједине и срушене. Није било погинулих, за разлику од околних села у којима је седам људи настрадало.

Горњи Милановац се деценијама развијао као административно, просветно и културно средиште целог Рудничког краја. Статус среског места остао је и после укидања округа 1922. године, а утицај у Дунавској бановини (после 1929) оствариван је преко бана Војина Матковића, родом из околине Горњег Милановца. У граду су се и у међуратном раздобљу развијали трговина, угоститељство, занатство и банкарство, док је индустријски развој остао. Према решењу централних власти Горњи Милановац и Рудник проглашени су 1934. године за туристичка места, што им је донело и одређене повластице. Три године раније (1931) у Горњем Милановцу је отворено повереништво *Планинарској друшћива Фрушка гора*. Планинари су имали попуст на аутобуској релацији од Горњег Милановца према Крагујевцу, као и у плаћању хране и смештаја, што је требало да подстакне долазак туриста.

На развој града утицала је и одлука централне власти да се у Горњем Милановцу 1930. године отвори интернат за децу из Старе Србије (Македоније). У граду су боравиле и мање групе избеглица из Русије и Бугарске. Све је то утицало на динамику мале вароши, која је по много чему живела као велики град.

Малу варош великог значаја Немци су готово у потпуности спалили 1941. године. Горњи Милановац је изгубио око 90% својих зграда, а велики број људи је стрељан. Овакво страдање скоро да није доживео ниједан други град не само на простору Србије, већ и Југославије. Ако се томе дода и разарање оближњих насеља Рудник и Страгари, страдање урбаних целина рудничког краја добија драматичне размере, јер је у питању било изразито рурално подручје. На опоравак се чекало све до половине шездесетих година XX века, када је Горњи Милановац поново постао значајан центар,

једини прави град у некадашњем Рудничком крају.⁴¹ До тада се цело подручје налазило у великој заосталости и сиромаштву. Можда су циничне речи књижевника Мирослава Крлеже најбоље осликале такво стање, јер је био затечен слабом индустријализацијом и урбанизацијом Србије 1961. године, када је први пут путовао из Београда преко Шумадије према Ужицу: „[...] *зайрејасѝио се да сѝоѝину километѝара од Беоѝрада није видео фабрички димњак! Рекао је: Ви сѝе балканска сељачија...!*”⁴²

Руднички крај између два светска рата – заостало сеоско подручје

За разлику од „патриотског” простора Рудника у коме је овај предео истицан као најзначајнији у нововековној Србији, реални Руднички крај између два светска рата имао је обележја заосталих сеоских подручја. „Историјска заосталост” ове предеоне целине додатно је погоршана разарањима током Првог светског рата у коме су се велике ратне операције водиле управо у селима Рудничког краја (1914). Трогодишња окупација (1915-1918) и укупни

ратни губици десетковали су становништво и повећали већ раније висок степен сиромаштва.

Руднички крај је у међуратном периоду остао изразито сеоско подручје. Градови као центри развоја скоро да нису ни постојали, а саобраћајне везе пролазиле су рубним деловима ове територијалне целине. Становништво је испољавало високу српску националну свест, а у културном погледу живот се није значајније разликовао од других неразвијених сеоских подручја. На самом почетку Другог светског рата уништени су и градови, заправо још увек мале вароши, усамљена „острва” у „сеоском мору”, чиме је развој целог подручја отежан и одгођен за другу половину XX века.

После Другог светског рата, у социјалистичкој Југославији, измењене су структуре јавног сећања у којима није било места за монархистичке, династичке, па ни српске националне меморијске топосе. Рудник и његова околина изгубиће улогу коју су имали у колективној свести пре 1941. године, а „реални” простор овог подручја задржао је сва обележја заосталости. Планина Рудник остала је само географски топоним, превој на саобраћајној мапи, подручје изван свих главних друштвених токова, област која је нестала из јавног прослављања историје.

⁴¹ За развој Горњег Милановца у периоду социјализма и у време транзиције погледати публикацију: *Године за незаборав. Привредни развој Ојшѝиине Горњи Милановац 1948–1998.* (ур. Бошко Ломовић, Радмило-Лале Мандић), Горњи Милановац, 2001.

⁴² Радован Поповић, „Фрагменти за биографију Драгише Васића”, у: *Живоѝ и дело Драѝише Васића. Зборник радова* (ур. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 341.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

**“Patriotic” and “Real” Area: Region of Mountain Rudnik
in the Kingdom of Yugoslavia (1918 -1941)**

During XIX and first half of XX century, mountain Rudnik and its wider vicinity were emphasized as special “patriotic area” in connection with important events in the First and Second Serbian Uprising, in the process of creating identity of new age Serbian state and official representative memory culture, “sacral” area, building memory structure. The text deals with “real” region of the mountain Rudnik and its vicinity in the period between two World Wars, when gradually “breaking” of this regional whole started due to process of modernization, which gradually brought to “disappearance” of previous

significance of Rudnik in national collective consciousness.

After the Second World War, in the Socialist Yugoslavia, structure of public memories were changed as there was no place for monarchic, dynastic and thus Serbian national memorial toponyms. Rudnik and its vicinity would lose their role which they had in the collective memory before 1941, and “real” area of this region has kept all characteristics of failing to keep up with the times.

Milos TIMOTIJEVIĆ, Dr

**Emplacement „patriotique“ et „réel“: le territoire
de la montagne Rudnik dans le Royaume de la Yougoslavie (1918-1941)**

La montagne Rudnik et ses vastes alentours furent mis en valeur pendant le XIXème et durant la première moitié du XXème siècle comme „espace patriotique“ particulier lié à tous les événements importants lors de la Première et de la Seconde Révolte serbe, dans le processus de création de l'identité de l'état serbe de nouveau siècle et de culture du souvenir représentatif officiel, de „sacralisation“ du territoire, d'édification des structures mémorielles. Ce texte traite de l'emplacement „réel“ de la montagne Rudnik et de ses environs pendant la période de l'entre-deux-guerres, lorsqu'on aboutit petit à petit à la „rupture“ de cet ensemble paysager

dans les processus de modernisation, ce qui mena également à une „disparition“ progressive de l'importance d'antan du Rudnik dans la conscience collective nationale.

Après la Seconde Guerre mondiale, dans la Yougoslavie socialiste, on modifia les structures des mémoires publiques dans lesquelles il n'y eut pas de place pour les topos monarchistes, dynastiques et même mémoriels, nationaux serbes. Rudnik et ses alentours vont perdre le rôle qu'ils avaient dans la mémoire collective avant l'année 1941, tandis que l'emplacement „réel“ de ce territoire a gardé toutes les marques du retardement.